

Ewa Teodorowicz-Hellman

NILS HOLGERSSONS RESA ÖVER POLEN.
EN ANALYS AV LÄSPROCESSEN¹

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige översattes till polska år 1910 med titeln *Cudowna podróż* (Den underbara resan). Sedan dess har boken tryckts i Polen i 6 olika utgåvor och i minst 11 upplagor, varje gång c:a 30 000 - 40 000 exemplar. Vissa fragment av boken publicerades även i barn- och ungdomspress, i läroböcker och i olika antologier. Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* ligger ständigt mycket högt på utlåningslistorna vid polska bibliotek. Boken har lästs av många generationer polacker, och utan förbehåll kan man påstå att nästan varje polack har kommit i kontakt med boken på något sätt.

I denna artikel ska jag försöka besvara följande frågor:
Hur har *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* lästs i Polen i ett historiskt perspektiv, under de senaste 84 åren? Vilka tolkningar av texten lämnades åt den unga läsaren av kritikerna, förlagen och illustratörerna? Hur har boken ändrat karaktär med tiden?

---

¹ Föredrag hållet 8/11 1994 inom ramen för "Polska seminarier" vid Slaviska institutionen i Uppsala.

I min undersökning av läsprocessen² utnyttjar jag erfarenheterna från receptionsforskningen vid den så kallade "Konstanzskolan"³. Följande antaganden bildar utgångspunkten för denna analys:

* En litterär text vaknar till liv först vid själva läsprocessen, när texten blir läst.

* En litterär text kan läsas på olika sätt av olika läsare.

* En litterär text kan i ett historiskt perspektiv ge spelrum åt många olika tolkningar, aktualiseringar och konkretiseringar.

Vid läsprocessbeskrivningen av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* måste jag dock införa en ny synvinkel: boken skrevs för barn. Barnen själva beskriver mycket sällan sina läsreaktioner, och ofta har de svårt att forma sina omdömen i ord. Kritikernas och litteraturhistorikernas utsagor och värderingar är gjorda från ett annat än barnens perspektiv - från den vuxnes perspektiv. Man kan inte heller bortse från det faktum att barn- och ungdomslitteraturen är mycket mottaglig för ideologier, uppfostringsideal och pedagogiska debatter. I ett

---

² Termen *läsprocessen* använder jag här inte i pedagogisk betydelse utan i litteraturhistorisk mening som den brukas användas vid komparativ receptionsforskning. Jämför fotnot 3 och 4.

³ Konstanzskolans representanter är framför allt två tyska teoretiker: Hans Robert Jauss och Wolfgang Iser. De har utarbetat nya metoder för beskrivning och analys av receptionsprocessen. Jämför: R. Warning (utg.), *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*, München 1975, W. Iser, *Der Akt des Lesens*, München 1976, R. Jauss, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, München 1977, J. Thavenius, B. Lewan, *Läsningar, om litteraturen och läsaren*, Göteborg 1985.

totalitärt statssystem kan barnlitteratur vara utsatt för en mycket sträng censur och en noggrann ideologisk granskning.

För att på något sätt närma sig barns och ungdomars läsprocess och läsupplevelse vill jag i denna analys införa ett nytt, i dessa sammanhang ofta bortglömt element: illustrationen.⁴ Texten och bilden bildar inte bara i bilderböckerna en sorts enhet. I illustrerade barnböcker möter barnen texten, den verbaliserade berättelsen, och bilden som samverkar med texten och gör texten till en visualiserad berättelse. Illustrationer stärker också barnens upplevelseförmåga, styr deras fantasi, visar den unga läsaren en bestämd tolkning av den verklighet som den litterära texten öppnar framför hans ögon.

En bild i ett litterärt verk för barn och ungdomar uttrycker även något annat: de vuxnas tolkning av boken, förläggarens intentioner, epokens uppfostringsideal, samhällets konstnärliga smak, konstnärens personliga tolkning, lärarnas och pedagogernas intentioner och förväntningar osv. En bild kan berätta hur förläggaren ville och önskade sig att boken skulle läsas och tolkas.⁵

Tack vare en samtidig analys av texten och bilden som jag här också ska försöka förena med kritikernas utsagor kan man vid analys av barnlitteratur få en mera fullständig och samtidigt mera differentierad beskrivning av läsprocessen.

---

⁴ R. Tabbert, *The Impact of Childrens Books - Cases and Concepts*. I: G. Fox, G. Hammond (red.), *Responses to Children's Literature. Proceedings of the Fourth Symposium of the International Research Society for Children's Literature*. New York, 1980, ss. 34 - 58.

⁵ Enligt Isters och Jauss' teori skulle man här använda begreppet: *förväntningshorisont*.

Några ord om Selma Lagerlöfs bok

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige utkom 1906 - 1907 och skrevs på uppdrag av Sveriges allmänna folkskolläraryrådgivning. Boken skulle ersätta en gammal läsebok i skolan. Man ville ha en ny läsebok, skriven i modern pedagogisk anda, en bok som skildrar Sveriges geografi och ger liv åt Sveriges karta. Författarinnan började mycket noggrant förbereda sig för den nya uppgiften. Hon samlade in massor av material: sägner och berättelser från olika svenska landskap, geografiska beskrivningar och dylikt. Själv gjorde hon också några resor genom landet för att bättre lära känna de svenska landskapen och traditionerna i olika delar av Sverige. Selma Lagerlöf valde i boken resan och förvandlingen som *utgångspunkt* för sin berättelse om hemlandet Sverige.

Boken blev mycket omfattande och väckte stor diskussion. Kritikerna pekade på att inte alla svenska landskap blev behandlade på rätt sätt, att beskrivningen av djurriket innehöll en del felaktigheter, och att boken ej lämpade sig som självständig läsning för den unge och oerfarne läsaren. Med tiden (1921) gjorde Selma Lagerlöf en kortare version av boken.

Nils Holgerssons underbara resa över Polen

Selma Lagerlöfs bok *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* trycktes för första gången i Polen år 1910 under titeln *Cudowna podróż* (Den underbara resan). Översättare var Janina Mortkowiczowa och översättningen gjordes från tyskan som man brukade göra under denna tid. Inga väsentliga förkortningar eller ändringar gjordes i texten. Boken trycktes i tre band med ett fåtal bilder av Liljefors. På första sidan stod: lämplig för barn över 9 år.

Bara två år senare gavs boken ut igen på ett förlag i Warszawa i en ny bokserie: *Dobre książki dla dzieci i młodzieży* (Bra böcker för barn och ungdomar). Man kan verkligen undra, varför berättelsen om Nils Holgersson blev omtryckt så fort i Polen? Antagligen spelade flera olika faktorer en roll.

Selma Lagerlöf var Nobelpristagare i litteratur (1909) och det var en prestigefråga för polska bokförlag att ge ut hennes böcker. Lagerlöfs namn var redan väl etablerat i den polska kulturen bland annat tack vare flera olika publiceringar av *Kristuslegender* och översättningen av *Gösta Berlings saga*. Lagerlöfs författarskap stämde också väl överens med epokens smak: det Unga Polen var mycket intresserat av folkkultur och Norden. En annan inte helt obetydlig faktor var att Mortkowiczs nya förlag ville skapa sig en ny gedigen tradition genom att trycka klassisk litteratur och värdefull litteratur för barn och ungdom. Mortkowicz ville helt medvetet vända polackernas blickar från tysk litteratur mot England och Norden.

Janina Mortkowiczowa tolkade i sitt efterord Selma Lagerlöfs bok framför allt som "en bok om Sverige":

"Den underbara resan" är framför allt en bok om det svenska folket, om folket som lever på Skånes åkrar, det småländska höglandet och i Lappland bland sjöar, berg och skogar. (...) Boken visar oss fattigdomen, utnyttjandet, glädjen och sorgen, arbetet och känslorna hos svenska människor och hos svenska barn." ⁶

---

⁶ J. Mortkowiczowa, *Od tłumacza*. I: S. Lagerlöf, *Cudowna podróż*, Warszawa 1912.

Bokens konstnärliga värde och författarinnans ovanliga berättartalang uppmärksammades i Polen år 1914 av J. Klemensiewiczowa. I sin bok *Literatura Skandynawii* (Skandinaviens litteratur) skrev hon följande:

"Lika högt som Gösta Berlings saga bör man värdera Selma Lagerlöfs senaste arbete Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige. Det är en läsebok i två delar. Man har här samlat allt vad barnen kanske borde veta om sitt hemland. Författarinnan är till yrket lärare och besitter en otrolig berättartalang, en talang som de isländska skalderna hade en gång i tiden (...) och det har uppstått ett verk av egen art i den allmänna litteraturens historia, ett verk som förenar den ordentligt bearbetade faktadelen med en intressant och färgrik berättelse."⁷

Under mellankrigstiden trycktes *Cudowna podróż* i olika fragment i barn- och ungdomspressen, i vilka man framför allt valde ut naturbeskrivningar och berättelser om djur. Det kom även en ny upplaga av boken år 1922. Boken tolkades fortfarande inom de realistiska, geografiska ramarna. Det är mycket troligt att denna tolkning stod i samband med de diskussioner som fördes i Polen om geografiundervisning i svenska och polska skolor.⁸

---

⁷ J. Klemensiewiczowa, *Literatura Skandynawii*, Warszawa 1914, s. 156.

⁸ Under mellankrigstiden (1918 - 1939) diskuterades i Polen geografins plats i den polska skolan. Själva ämnet "Polens geografi" var mycket viktigt för den oberoende polska staten. Polska pedagoger hade kontakter med

Efter andra världskriget år 1948 gavs *Cudowna podróż* ut på *Wydawnictwo Polskie* (Polska förlaget). Boken, som med tanke på den svåra ekonomiska situationen i efterkrigstidens Polen var tryckt i en påkostad upplaga, skulle säkert fånga den unga läsarens uppmärksamhet. Varje kapitel började med en svart-vit teckning. I varje kapitel fanns också en färgrik plansch. Illustrationerna till boken hade gjorts av en framstående polsk målare, J. M. Szancer. Han gav boken ett vackert utseende och bidrog inte minst till en sådan tolkning, som Janina Mortkowiczowa eftersträvade i sin kommentar till boken: boken blev återigen tolkad som "en bok om Sverige". Illustratören försökte verkligen visa landet Sverige i sina teckningar. Om vi ser på hans teckning över Stockholm, känner vi igen "staden som simmar på vattnet"⁹; om vi tittar närmare på hans illustrationer till kapitlet "*I lilla herrgården*" råder det inget tvivel om att vi befinner oss hos Selma Lagerlöf.

Ill. av J. M. Szancer

Sverige och försökte införa de svenska ideerna om geografi i den polska skolan.

⁹ S. Lagerlöf, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, Avesta 1985. s. 395.

År 1950 bildades i Polen det statliga bokförlaget *Nasza Księgarnia* (Vår bokhandel). Förlaget hade till uppgift att publicera framför allt inhemska polsk litteratur för barn och ungdomar, men fick även lov att ge ut värdefull utländsk barn- och ungdomslitteratur. Förlaget blev dominerande på bokmarknaden men utvecklade också en hög estetisk nivå på sina publikationer. Böckerna valdes med stor omsorg och man ställde mycket höga krav på författarna, översättarna och illustratörerna. Så var också fallet med den nya utgåvan av boken om Nils Holgersson. På förlaget var man inte riktigt nöjd med språket i Mortkowiczowas översättning; det största missnöjet väckte översättningarna av städernas, orternas och de svenska landskapens namn. Med hjälp av en erfaren översättare av svensk skönlitteratur, T. Chłapowska, försökte man närma den polska texten det svenska originalet. Samtidigt reviderades översättningarna av alla namn. För första gången trycktes boken 1955 med en kort information på titelsidan att översättningen gjordes från svenska.

Cudowna podróż var i den nya upplagan från 1955 försedd med Sveriges karta på vilken alla svenska landskap från Skåne till Lappland var markerade. Även den här gången fick boken illustrationer både i svart-vitt och i färg. Bilderna av den polska illustratören Maria Orłowska var starkt inspirerade av polsk och svensk folklor. En viss del av illustrationerna föreställde även djur och svenska städer.

Det märks tydligt att förlaget *Nasza Księgarnia* under 50-talet tolkade *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* som en äventyrsberättelse och som en resebeskrivning. Saken är kanske inte så oförklarlig, när man tänker sig in i de polska barnens situation som under 50-talet inte alls kunde drömma om en lång resa utomlands. Läsningen var för dem den enda

kontakten med andra länder i världen. Som en sorts "geografibok" passade Selma Lagerlöfs bok väl in i det socialrealistiska programmet.¹⁰ Som saga och fantasiberättelse kunde boken kanske inte alls ha fått så stora chanser att tryckas.

Ill. av M. Orłowska

Upplagorna från 1955 och 1957 avslutar den tid då Selma Lagerlöfs *Cudowna podróż* framför allt tolkades inom realistiska ramar. Men det skulle dröja många år innan Nils Holgersson återigen skulle börja en resa över Polen, denna gång dock i en helt annan dimension.

År 1976 försvarades vid universitetet i Wrocław en doktorsavhandling om S. Lagerlöf. Monografin över den svenska författarinnan var skriven av Grażyna Szewczyk, som ägnade ett helt kapitel åt *Cudowna podróż*. Szewczyk tolkade *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* som ett flerbottnat verk, ett verk som "binder samman element av sagans fantasi,

---

¹⁰ Socialrealismen poängterade den stora betydelsen av realistisk konst och litteratur. Realismen uppfattades också som en sorts socialistisk pedagogik. Fantasins och sagans plats i barn- och ungdomslitteratur var då mycket begränsad.

legender och sagor med poetisk realism och didaktisk tendens".¹¹

Ett år senare kom också intressanta uttalanden om *Cudowna podróż* av J. Papuzińska¹², en mycket god kännare av den polska barnlitteraturen. Papuzińska såg bokens stora dragningskraft framför allt i dess utmärkta komposition, i vilken två världar möts: en fantasivärld med sagor, berättelser och legender och realismens värld med skildringar av det svenska landskapet. Dessa båda världar står ej i konflikt med varandra utan binds ihop genom ett moraliskt budskap: Nils Holgerssons inre utveckling till en god människa.

1977 gavs *Cudowna podróż* ut igen av förlaget *Nasza Księgarnia* i en fin tvåbandsutgåva med illustrationer av J. Grabiański. Många illustrationer i boken målades med akvarell; ibland är de så stora att de täcker två hela sidor, ibland mycket små. Ibland står de i början av något större kapitel. Oftast är de dock inkomponerade i texten.

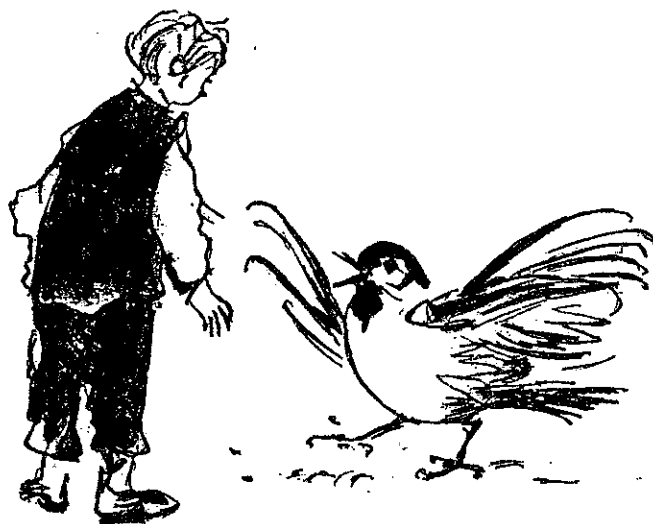
Det är just illustrationerna som ger en ny tolkning åt den 14-åriges pojkes äventyr. *Cudowna podróż* blir här till en saga, en berättelse där djuren spelar en mycket viktig roll, där förtrollandet av Nils sätts i fokus och i vilken det är helt oväsentligt var handlingen utspelas. Det finns inte längre någon karta över Sverige, inga förklaringar till texten och obekanta ord. Läsaren ger sig tillsammans med Tummetott ut på en underbar resa på gåsens rygg; bilderna av djuren och naturens personifierade krafter stimulerar hans fantasi och stärker hans

---

¹¹ G. Szewczyk, Selma Lagerlöf, *Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*: Katowice 1985: 746, s. 129.

¹² J. Papuzińska, *Za białym gąsiorem*, *Nowe Książki*, 1977: 21, s. 76.

upplevelseförmåga. Framför hans ögon utspelas en underbar saga som utnyttjar alla sagans spelregler.

Ill. av J. Grabiański

När förlaget Ossolineum gav ut *Cudowna podróz* år 1992 i den nystartade serien *Biblioteka Narodowa* (Nationalbiblioteket) för ungdomar fick Selma Lagerlöfs bok ytterligare en annan tolkning: berättelsen om Tummetott betraktades här som en sorts modern saga; en *fantasy* och jämfördes med Tolkiens värld. Själva sättet att betrakta verkligheten med ett barns ögon jämfördes med G. Grass' *Blechtrommel*.

Kommentaren till utgåvan från 1992 vänder sig direkt till den unge läsaren, till ungdomarna, ej till barnen! I efterordet påpekas att boken innehåller många sagor, legender och myter, att fabeln är lite sentimental, att i boken utspelas en stor strid mellan det goda och det onda och att den förmedlar ett moraliskt budskap: hur man skall leva för att bli en god människa. Här är *Cudowna podróz* inte bara en modern saga,

en fantasy, utan även en *Entwicklungsroman*, i vilken huvu-
personens inre utveckling spelar en stor roll.

Ill. av A. Tajber

I kommentaren läser vi bland annat:

"(...) den svenska författarinnan lyckades med det som
sällan händer i de litterära verken: hennes fosterland
Sverige blev ett land, i vilket varje läsare kan känna
igen sig. För den lille fransmannen blir det Frankrike,
för japanen blir det Japan och för en polack blir det
Polen." ¹³

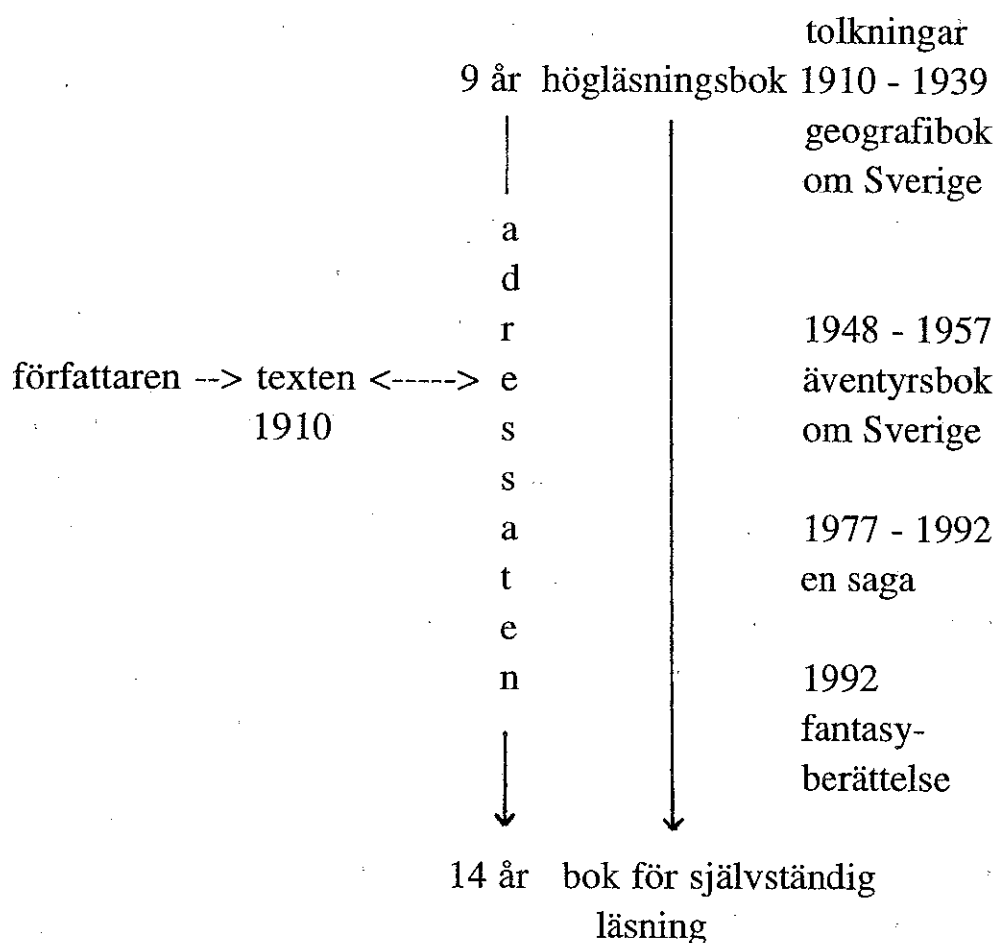
---

¹³ J. Chojecki, *Posłowie*. I: S. Lagerlöf, *Cudowna podróż*, Bibliote-
 Narodowa III: 5, Wrocław 1992, s. 345.

Några reflektioner

Om vi tittar närmare på *Cudowna podróz* och dess olika utgåvor, på illustrationerna till texten och på kritikernas utsagor, får vi till slut en mycket intressant och differentierad bild av bokens tolkningar i Polen. Låt oss titta på bilden nedan:

LÄSPROCESSEN

Under tidens lopp har tolkningen av Selma Lagerlöfs *Cudowna podróz* ändrats i Polen. I början betraktades boken av förlagen, översättaren och illustratörerna som "en bok om

Sverige" ("en geografibok" fast med många legender, sagor och berättelser!), senare som en äventyrsberättelse där Sveriges karta fortfarande spelade en mycket viktig roll. Med tiden kom en markant förskjutning av bokens tyngdpunkt från realismens plan till fantasins, drömmens och sagans värld. Samtidigt blev boken mer och mer uppmärksammas som ett stort mästerverk i världslitteraturen.

Samtidigt ändrade sig även adressaten: 9-åringen växte till en 14-åring som med Tummetott på bokens sidor upplever sin frigörelse och mognadsprocess. Boken ändrade till slut även karaktär: från en högläsningsbok blev den till den tysta läsningens saga.

Det är dock mycket tvivelaktigt, om barnen från början uppfattade boken som "en bok om Sverige". Bokens titel *Cudowna podróz* (Den underbara resan) väckte säkert associationer hos dem till något underbart, något överkligt och ovanligt, något fantastiskt vackert. Sagans och fantasins värld har alltid funnits med i barnens upplevelseläsning, för att till slut bli helt och hållet accepterad även av de vuxna i bokens nya utgåvor, i vilka fantasin, sagan och magin intar första platsen.

Hur kan en bok som från början är skriven som en läsebok om Sveriges geografi överleva under så lång tid, bli klassiker och ge så många olika tolkningsmöjligheter? Svaret måste ju vara, att det är ett storartat verk.

Läsprocessanalysen av *Cudowna podróz* speglar även i sig själv något mera: det polska samhällets utveckling, de litterära programmen för olika litterära epoker och strömningar, de förväntningar, vilka förläggaren (staten!?) hade på sättet hur boken skulle läsas och tolkas. Under tidens lopp ändrade sig även den unge läsaren, dennes erfarenheter, referensramar och

konkretiseringsmöjligheter. Boken kunde överleva tack vare nya tolkningar.

Jag vill avsluta denna artikel med ett par ord av den polske Nobelpristagaren i litteratur, Czesław Miłosz, som vid sin nobelföreläsning sade följande:

"En av Nobelpristagare jag läste i barndomen tror jag har påverkat mina föreställningar om poesi i hög grad. Det var Selma Lagerlöf. *Nils Holgerssons underbara resa*, en bok som jag älskade, placerar hjälten i en dubbelroll. Han är den som flyger fram över jorden och betraktar den från ovan men samtidigt ser den i minsta detalj. Detta dubbla seende kan tjäna som metafor för poetens kall." ¹⁴

Ill. A. Tajber

14. Cz. Miłosz, Nobelföreläsning, *Artes*, 1981: 2, ss. 2 - 3.

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige har säkert på något sätt påverkat den polska barnkulturen och den polska barn- och ungdomslitteraturen. Detta är dock ett annat problem som kräver närmare studier och undersökningar.

Polska bokutgåvor av Selma Lagerlöfs

- Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige:*
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 1. Warszawa 1910: G. Centnerszwer.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 2 och 3. Warszawa 1911: J. Mortkowicz.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 1. Warszawa 1912: J. Mortkowicz.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 2. Warszawa 1913: Towarzystwo Wydawnicze.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 3. Warszawa 1914: Towarzystwo Wydawnicze.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 1, 2, 3. Warszawa 1922: Towarzystwo Wydawnicze.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. B. Liljefors.
 Del 1, 2, 3. Warszawa 1939: Wydawnictwo J. Mortkowicz
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. J. M. Szancer.
 Warszawa 1948: Wydawnictwo Polskie.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. M. Orłowska.
 Del 1 och 2. Warszawa 1955, 1957: Nasza Księgarnia.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. J. Grabiański.
 Del 1 och 2. Warszawa 1977, 1986, 1992: Nasza
 Księgarnia.
Cudowna podróż, övers. J. Mortkowiczowa, ill. A. Tajber. Del
 1 och 2. Wrocław 1992: Ossolineum, Biblioteka
 Narodowa dla młodzieży, serie III 5.